

عنوان: نسخ خطی نفیس و اهمیت آنها در حافظه جهانی

نسخ خطی نفیس و اهمیت آنها در حافظه جهانی

سوسن اصیلی (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران)

در مجموعه میراث مکتوب ایران نسخه‌های خطی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. بخش اعظم تحول اندیشه‌ای پیشینیان ما از طریق این نسخه‌ها به دست ما رسیده است. اشیاء و بناهای تاریخی بخش محدودی از آثار به جای مانده از گذشته است و با وجود اینکه از طریق این آثار نیز می‌توان به اندیشه‌های پیشینیان پی برد اما روشن است که متفکران و اندیشمندان و ادبا افکار خود را در قالب نوشته‌هایشان ابراز می‌کرده‌اند. بنابراین حفظ و شناسایی و معرفی این آثار می‌تواند نسل امروز و فردا را از سیر تحول اندیشه در تمدن ایرانی آگاه کرده و نوعی خود-شناسی را ایجاد نماید. تلاش برای ثبت جهانی این آثار نیز به همین ترتیب موجب خودشناسی و نیز معرفی فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی در سراسر جهان خواهد شد.

گرچه هر نسخه خطی به تنهایی منحصر بوده و دارای ویژگیهای مخصوص به خود است و هیچ‌گاه نمی‌توان ادعا کرد که دو نسخه کاملاً با یکدیگر یکسان هستند اما به هر حال نسخه‌های موجود به لحاظ ارزش و اعتبار دارای درجات متفاوتی هستند. برخی از نسخه‌ها از ارزش و اهمیت بیشتری برخوردارند و برخی نیز اعتبار کمتری دارند.

نسخه‌های خطی به اعتبار برخی ویژگیها با عنوان نسخه نفیس شناخته می‌شوند. از آنجایی که معرفی آثار نفیس از مجموعه‌های نسخ خطی هم شانس بیشتری برای پذیرفته شدن در برنامه میراث جهانی را دارند و هم از غنای میراث موجود در ایران خبر می‌دهند لازم است ویژگیهای اساسی نسخ خطی نفیس معرفی شوند.

نسخه‌های اصل

در میان آثاری که در مجموعه‌های نسخ خطی معمولاً از آنها با عنوان نفیس یاد می‌شود نسخ اصل از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. نسخه اصل نسخه‌ای است که یا به خط مؤلف باشد و یا به نظر و تأیید او رسیده باشد. نسخه اصل از آن جهت ارزش دارد که دقیقاً نظر مؤلف را منتقل می‌کند بدون دستبرد کاتبان و برداشتهای نسلهای بعدی. به این اعتبار می‌توان انواعی را برای نسخ اصل قائل شد.

الف) نسخه مسوده: نخستین نسخه یک کتاب که به دست مؤلف آن نوشته می‌شود مسوده نامیده می‌شود. این نسخ معمولاً دارای خط-خوردگی و ناخوانا هستند. وقتی مؤلفی کتابش را به خط خود می‌نویسد آن را می‌خواند و بعد برای پاک‌نویس کردن به کاتب می‌سپرده است. البته شکل مسوده‌ها حکایت از میزان تسلط مؤلف بر موضوعی که به آن پرداخته است دارد. هرچه مؤلف بر موضوع خود مسلط‌تر بوده مسوده تمیزتر و کمتر خط خوردگی داشته است. به دلیل اینکه چنین مسوده‌هایی ارزش حفظ کردن داشته هنوز نمونه‌هایی از آنها باقی است. برای نمونه نسخه‌ای از رباب‌نامه از سلطان ولد که در کتابخانه حالت افندی در ترکیه موجود است. به هر حال نسخه مسوده هر قدر هم خط-خورده و ناخوانا باشد مهمترین نسخه یک اثر است و بیش از همه نسخ قابل اعتماد است.

نسخه‌های خطی به اعتبار برخی ویژگیها با عنوان نسخه نفیس شناخته می‌شوند. از آنجایی که معرفی آثار نفیس از مجموعه‌های نسخ خطی هم شانس بیشتری برای پذیرفته شدن در برنامه میراث جهانی را دارند و هم از غنای میراث موجود در ایران خبر می‌دهند لازم است ویژگیهای

اساسی نسخ خطی نفیس معرفی شوند.

ب) نسخه ای که تحت نظارت مؤلف نوشته شده است. پیش از این گفتیم که مؤلف پس از نوشتن نسخه مسود خود آن را برای پاکنویس به کاتب خوش خطی می سپرده است. به دلیل اینکه پس از اینکار معمولاً نسخه نازیبا مسود را از بین می بردند باید گفت نسخه نویسانده شده به سفارش مؤلف همان ارزش نسخه اصل را دارد و در واقع با همین عنوان شناخته می شود و نخستین نسخه به شمار می آید. گاهی ممکن بود بیش از یک نسخه به این ترتیب نوشته شود بنابراین چند نسخه اصل در دست برد. مؤلف این نسخ را می دید و اصلاح میکرد و کاتب موظف بود اصلاحات را اعمال نماید.

ج) نسخ سماع شده: این نسخه ها را کاتب در زمان مؤلف می نوشته و برای او خوانده میشده و به سمع او می رسیده است. مؤلف نیز هر جا لازم می دیده به اصلاح متن می پرداخته است. این نسخ از معتبرترین نسخه های خطی به شمار می آیند. نسخ اصل معمولاً از هر نوع آرایه ای عاری هستند و بیشتر نسخه های آن ساده و بدون تزئین هستند.

نسخه های تزئینی

نسخه های تزئینی به لحاظ کار هنری که روی آنها شده است از نفاست برخوردارند. با وجود اینکه عده ای عقیده دارند نسخه نفیس فقط باید به نسخی که دارای ضبط دقیق هستند اطلاق شود اما باید گفت کار هنرمندانه یک تذهیب کار و یا یک نقاش و جلد ساز و خطاط نیز قابلیت این را دارد که به یک نسخه خطی جنبه خاص و انحصاری دهد. در اینجا برخی از جنبه های آرایه ای و تزئینی نسخ خطی که بر اهمیت آنها می افزاید و باید مورد توجه قرار گیرد مطرح می شود.

الف) خط: امروزه بیش از هر هنرمندی که در آفرینش نسخ خطی نقش داشته است نام کاتبان بر ما روشن است. با وجود اینکه نسخه های خطی زیادی در دست است که به دست خوشنویسی توانا نوشته شده اند اما این هنرمند نام خود را ذکر نکرده است. بخش زیادی از زیبایی نسخ تزئینی مرهون دید زیبایی شناس کاتب آن است. کاتب نخستین کسی بوده که به تهیه کتاب دست می زده است. وی پس از فراهم آوردن کاغذ و بریدن آن به اندازه قطع کتاب پشت و روی هر کاغذ را مسطر می کشیده است یعنی آن را خط کشی می کرده است و پس از این کار مشغول نوشتن می شده است. پس از پایان یافتن نگارش متن، کاتب با قلم و مرکب و رنگ متفاوتی به نوشتن عناوین می پرداخت. اگر قرار بود نسخه نقاشی با تذهیب داشته باشد کاتب با نقاش و مذهب برای مشخص کردن جای تصاویر و یا تذهیبها مشورت می کرده است.

ب) آرایه ها: در نسخ خطی به ویژه نسخ فارسی برخی تزئینات به کار رفته است که اگر کار استاد و هنرمندانه باشند می توانند ارزش بسیار زیادی به نسخه خطی دهند. برخی از این آرایه ها در اینجا شرح داده می شوند:

- جدول: خطوطی هندسی است که دورتادور متن کشیده شده است. جدولهای به جای مانده از قرن هفتم و هشتم بسیار ساده بوده اند اما از قرن نهم به بعد از آب طلا و رنگهای متنوع برای جدول کشی استفاده شده است.

- شمسه: شکل دایره ای که دارای نقش یا تذهیب است و معمولاً در آغاز نسخه می آید و در وسط آن نام کتاب و مؤلف را می نوشته اند.

- سرلوح: از قرن هشتم به بعد در صفحه آغاز نسخه شکلی هندسی را که از محراب یا ایوان الهام گرفته شده بود می کشیدند. این شکل را سرلوح می گویند. سرلوحها معمولاً به رنگهای مختلف هستند. نوع سرلوح و رنگهای به کار رفته در آن می تواند روشنگر تاریخ نسخه نیز باشد.

- تذهیب: نقشهای هندسی منظم و با قرینه را می گویند که در نسخه های خطی معمولاً در سرلوحها و یا اطراف کتیبه ها به کار می رفته است. زیباترین تذهیبهایی که بر نسخ خطی اسلامی کشیده شده است تزئین کننده قرآنها بوده اند. قرآنها از قرن چهارم هجری به دست آمده است که تذهیب شده اند. در بسیاری از نسخ خطی به تذهیب و تزئین صفحات آغازین اکتفا می شود. اینها صفحاتی هستند که دعا و ستایش و نام کتاب و نام مؤلف بر آنها نوشته شده است.

ج) تصویر: هنوز بر محققان مشخص نیست که از چه زمانی کشیدن تصویر برنسخ خطی مرسوم شد. اما تصویر سازی بر نسخ خطی در سنت‌های کهن ایرانی ریشه دارد. از دوره اشکانیان و ساسانیان تصاویر منقوشی در بناهای تاریخی باقی مانده است و نقاشی ایرانی ادامه همان سنتها است. به طور کلی تصویرسازی بر نسخ خطی در موضوعات گوناگونی صورت می‌گرفته است که مهمترین آنها نسخ ادبی، پزشکی، طبیعی و نجوم هستند. پس از دوره مغولان نگارگری بر نسخ خطی بیشتر رواج گرفت و در دوره تیموریان مانند دیگر مظاهر تسخه پردازی به اوج شکوفایی خود رسید.

د) جلد: یکی از عواملی که به نسخه اهمیت می‌دهد جلد آن است. حتی اگر جلد نسخه متعلق خود آن باشد و عوض نشده باشد به دلیل اینکه جلدها ممکن بود بعد ساخته شوند نمی‌توانند در تعیین دقیق تاریخ نسخه کمک زیادی کنند. اما به لحاظ هنری جلدها گاهی کارهای بسیار برجسته و درخور توجهی هستند. کهنه ساختن یا تعویض جلد همواره در تمدن اسلامی رایج بوده است. بنابراین باید خیلی با دقت با آنها برخورد کرد. در نخستین جلدهای نسخ خطی اسلامی با چسباندن لایه‌های متعدد کاغذ مقوا درست می‌کرده‌اند و روی آن را با چرم می‌پوشاندند. جلدهای چرمی در آغاز ساده بودند ولی بعدها نقوشی بر روی آنها ضرب می‌کردند. با پیشرفت جلدسازی ایجاد نقوش زیبا با رنگها متنوع و گاهی با آب طلا نیز مرسوم شد. اوج هنر جلد سازی با ساختن جلدهای معرق و بعد روغنی جلوه گر شد. هنرمندان جلد ساز مانند دیگر هنرمندان اسلامی تمایل زیادی به ثبت نام خود بر آثارشان نداشته‌اند. بنابراین با وجود تعداد بسیار زیاد نسخ خطی اسلامی شناخته شده معدودی از صحافان را می‌شناسیم.

مسئله ای که در مورد نسخه های تزئینی مهم است اینکه تهیه جنین نسخی کار آسانی نبوده است. در درجه اول می‌بایست هنرمندانی زبردست گرد می‌آمدند و هر یک بخشی از کار را به عهده می‌گرفت. ضمن اینکه این کار هزینه زیادی داشت و بدون حمایت دربار و بزرگان امکان پذیر نبود. بنابراین مهمترین و مشهورترین هنرمندان این رشته‌ها عموماً وابسته به دربارها بوده‌اند. نهایتاً باید گفت که شناسایی هزاران نسخه خطی موجود با همه ویژگیهای متمایزی که دارند ما را در معرفی بهتر و دقیقتر این میراث کهن یاری خواهد کرد.

منابع

- اصیلی، سوسن: جلدهای دارای رقم؛ تاریخ پاکتیبه در مجموعه نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نامه بهارستان س 3. 2. پاییز و زمستان 1381. ص 397-406
- بدیع، محمد: کتابسازی در ایران. تلاش- ش 69 (اردیبهشت 1356). ص 42-46
- بیانی، مهدی: کتابشناسی کتابهای خطی به کوشش حسین محبوبی اردکانی. تهران. انجمن آثار ملی. 1353
- ریشار، فرانسیس: جلوه‌های هنر پارسی ترجمه ع روحبخشان، تهران، سازمان جاب و انتشارات وزارت ارشاد 1383
- شرودر، هنر کتابسازی در ایران. ترجمه پرویز ناتل خانلری. کتابهای مادی 3 ص 80-88
- مایل هروی، نجیب: تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی. تهران. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد. 1380

